

16. Чирка В Г, Семенюк Н П. История речных долин Северного Причерноморья в связи с проблемами орошения // Речные системы и мелиорация – Новосибирск: ИИИ – 1977 – С. 137-138

Summary:

On the territory of the Black sea dry-steppes with end of late Pliocene predominated steppe landscapes. They developed on against a background of cyclical changes climate, regressions and transgressions of the sea basins, neotektonik immersions. Cyclical nature processes and diversity of relief promoted by different lateral levels in be deposited of salt maximums, their different quantitative

УДК 914 (477.8)

Петро ДЕМ'ЯНЧУК

ІСТОРИКО-ЛАНДШАФТНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ ПРИРОДНИХ УМОВ НА ЗАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНО-ПОДІЛЬСЬКОГО ГОРБОГІР'Я ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Проблеми впливу природних умов на процеси заселення присвячено ряд ґрунтовних наукових розвідок, здійснених вченими різних наукових шкіл, у тому числі й вченими України, для різних регіонів і різних часових проміжків. Метою нашого дослідження було з'ясування основних тенденцій та закономірностей заселення Західно-Подільського горбогір'я (ЗПГ) впродовж історичного миттєвого (від найдавніших часів до епохи середньовіччя), в першу чергу – місця й ролі геоекотонних (“контактних”, та “парагенетичних” [1]) місцевостей у цьому процесі. Теоретико-методологічною основою для цього послужили роботи ряду вітчизняних науковців, головно прац Воропай ПІ [4], Куніш М М [4], Шнебса Г І [16], та доробки вчених зарубіжжя [7, 9, 10 та ін.] Основними відомостями про виникнення поселень на досліджуваній території у різні епохи були, здебільшого, дані археологічних знахідок систематизовані у трьохтомнику “Археологія...” [1] за редакцією С М.Бібікова та деякі інші історико-археологічні джерела.

Загальновідомо, що характер і особливості заселення тієї чи іншої території визначаються багатьма факторами (фізико-географічними, економічними, політичними) й досить мінливі в просторі і часі. В залежності від історичного етапу розвитку суспільства, той чи інший фактор може виступати в різних якостях – як визначальним (домінантним) так і другорядним. Ібо, процеси розселення у просторово-часовому вимірі детерминуються як природними, так і соціально-економічними чинниками, причому перші переважають на початкових етапах розселення, а останні – на пізніших. Характер процесу проявляється у вигляді певної просторової “прив’язки” поселень до тих чи інших ландшафтних місцевостей у відповідності з чинником, який є визначальним на конкретному відрізку часу. Результатом розселенського процесу є формування певних типів поселень, форм їх просторового розташування відносно ландшафтної структури території.

Ученими помічено, що центри зародження предків людини, осередки древніх культур і цивілізацій приурочені до рубажів контрастності ландшафтів – геоекотонів регіонального рівня організації, які, як правило, співпадають з регіональними тектонічними розломами – геоактивними структурами (ГАС). Останні характеризуються наявністю, особливо в їх пересіканні, прямих інформаційно-польових (ІП) впливів на речовину і людей в тому числі [16]¹, та вирізняються високою насиченістю екотонними угрупованнями (підвищеною

¹ На думку Шнебса Г І саме зародження життя, поява людини і осередків її розвитку пов’язані із зонами ІП-активності [16, с 113]. Схожу думку висловив Матюшин Г М (Матюшин, 1986), який припускає, що підвищений рівень радіації при супроводжував часті вулканічні виверження природними третинного періоду в зоні тектонічного розлому між буди однією з причин мутацій.

видовою різноманітністю флори і фауни). Сукупність цих факторів, як припускають деякі вчені, й послужила “ландшафтно-екологічною мотивацією зародження первісної людини саме в тропічних саванах рифтових долин Східної Африки. – природному оптимізованому ландшафті” [3, 10]

Принаймні варто відзначити й те, що геоекотонам, як перехідним смугам просторового поєднання різних ландшафтів (тори – рівнинні ландшафти, ліс – луг, степ і т.д.) належить, також, важлива роль у етогенезі, що блискуче доведено Л.М. Гумільовим [5]. Такою смугою в межах України є лісостеп – перехідна смуга між лісом і степом – ареал формування українського етносу [13], який (за С. Рудницьким, 1923) вперше з’устився “на полях і узліссях лісової смуги, на луках лугової (лісостепової) смуги” [15], де “змішані ліс із степом, ґрунти підзолисто-го типу з чорноземами, лісова фауна – зі степовою, мисливець – з рільником” [2]. Очевидно геоекотонні місцевості (в даному випадку пограниччя лісу й степу) були найсприятливішими для проживання й життєдіяльності людини, бо продукти лісу давали змогу забезпечити себе продуктами харчування і одягом, ліс оберігав від небезпек, а степові ділянки слугували найкращими місцями для закладення жител, облаштування почів та розведення худоби. Найвірогідніше, що саме тому, смуга лісостепу виділяється тепер як “зона панування культурних агроландшафтів (де поля і пасовища чергуються з лісовими масивами – залишками природних або створених людини) з високою щільністю населення” [10].

Про те, що у минулому основним фактором при виборі конкретного місця проживання, для більшості з народів, була наявність крайових (маргінальних, екотонних) територій, у свій час вказував А. Хокіс [цит. за 11]. У випадку ж освоєння, з тих чи інших причин, відносно одноманітних ландшафтів, люди доволі швидко видозмінювали їх. Трансформовані ландшафти, при цьому, набували рис крайових місцевостей (“угруповання галлявин. екотонів”).

Без перебільшення справжньою прабатьківщиною людства можна вважати також, водно-наземні геоекотони (долини річок, озера із прибережною смугою, узбережжя морів і океанів¹) – дуже складні парагенетичні вузли кількох контрастних середовищ. Л.І. Мечников [9] ще в минулому сторіччі висловив думку про вирішальну роль річок у становленні цивілізацій на окремих історичних етапах.

Займаючи особливе місце в структурі ландшафтів і житті людини, долини річок, в т.ч. й р. Дністер, історично ставали місцями їх найбільшого заселення – “об’єктами згущення життя” (за В.Вернадським [цит. за 6]). Загалом річкові форми поселень на ранніх етапах історії була домінуючою у багатьох слов’янських народів [14]. На території ЗПГ вона відома ще з часів палеоліту. Це зумовлено надзвичайно сприятливими умовами для життєдіяльності людей: високою родючістю ґрунтів заплави та прибережної смуги, високою біопродуктивністю и різноманітністю флори і фауни, своєрідністю мікрокліматичних умов (більш “м’якими в порівнянні з водозільними), що, очевидно, й приваблювало першопоселенців. Водночас, Дністер зі своїми допливами, в минулому слугували основними міграційними коридорами, “трасами освоєння” (за В.С.Жекулним [7]) нових територій, в долинах яких закладались поселенські “ядра”. Більшість із них виникали вздовж долини Дністра та в нижніх течіях його допливів з подальшим просуванням у їх верхів’я. В переважній більшості випадків осьовими ланками вздовж яких закладались поселення – були річки.

Таким чином, можна констатувати, що “зародження” поселень у минулому, географія їх просторового розташування, визначались у більшості випадків ландшафтною структурою того чи іншого регіону, вірніше – його складністю, диференційованістю, контрастністю. У переважній більшості, при заселенні тієї чи іншої території, люди у першу чергу заселяли

¹ Доволі часто науковці відзначають те, що третини населення світу проживає на узбережжях морів і океанів, ать забувають сказати, що решта 2/3 живуть на берегах інших водойм – озер, рік, каналів, тощо.

геоекотонні території, ("парагенетичні системи" - за термінологією Ф. Мількова [11]), що зумовлено наявністю особливо сприятливих умов для життєдіяльності первісних людей. Заселення таких місць мінімізувало необхідність пересування на значні відстані для свого життєзабезпечення. Тобто, цілком можливо, що для первісних общин необхідною їй достатньою була лише, так звана, сезонна міграція в межах цих "оптимізованих ландшафтів". Тому, в історичному плані, поселення, які розміщувались у геоекотонних ландшафтах були найбільш "стійкими".

Різноманітні природні умови, складна структура ландшафтних районів, які характерні для Західно-Подільського горбогір'я, посприяли їх заселенню як уже відмічають, ще в епоху палеоліту¹. Основним осередком розселення первісних людей була долина Дністра. Це підтверджено знахідками великої кількості стоянок палеоліту. Всі вони приурочені до складних урочищ сучасних IV і V терас Дністра, здебільшого до урочищ "мисів", утворених при розчленуванні цих терас долинами лівих і правих його допливів [4]. В межах ЗПГ такі стоянки виявлено поблизу сіл Устя Зелене, Коропець, Скоморохи, Сокілень, Сновидів, Космирин, Маринондль та ін. Концентрація палеолітичної людини, як відзначають ряд вчених, була зумовлена особливостями природи цього регіону, де для первісної людини були всі життєво необхідні умови: вода, квіткові рослини й тварини, деревина для палива, наявність зручних печер для проживання, запаси кремнію (для виготовлення засобів праці, в числивстві) у відкладах септомалу [6], тощо. Прирочкові пам'ятки доби пізнього палеоліту виявлено, також, в долині р. Золота Липа поблизу м. Березань – залишки трьох стоянок. Релієф території ЗПГ в палеоліті була слабо заселена. Втім, цікавим видається той факт, що всі інші розвідані стоянки виявилися приуроченими до геоекотонних смуг – рубежів контрастності різновірідних ландшафтів (в межах перехідної смуги Рогатинських передгірбогірних ландшафтів в околицях сс. Приозерне, Вербилівці, Верхня і Нижня Лилиця та біля підніжжя Подільського уступу в районі с. Звенигород).

Доба неоліту репрезентує велику залежність первісних общин від природного середовища, яке визначало особливості життєдіяльності, та домінування тих чи інших видів природокористування: мисливства і збиральництва чи примітивного відтворювального господарства. Цей період ознаменувався значними змінами природних умов. Наступив постльодовиковий період, або голоцен². Екологічні зміни, які відбулись у цей час, носили комплексний характер: разом зі зміною клімату, а тому й зміною флори і фауни - змінилися характер і способи життєдіяльності людей, топографія поселень.

Починаючи з неоліту та впродовж енеоліту доволі інтенсивно заселяється район Подільського уступу (сс. Звенигород, Гончарі, Підгородище, Підберізі, Ясенівка, Лагодів, поблизу міст Львова та Золочев). І це не випадково, адже уступ Подільського плато виступав надзвичайно сприятливим місцем для заселення. Своєрідність природних умов доволі широкій перехідній смугі вздовж уступу визначалася не лише специфічною мозаїчною ландшафтною структурою, де попри значне різноманіття флори і фауни а з ними й джерел продуктів харчування, вирізнялася наочуд надійшими природними захисними якостями – наявністю глибоких долин, острівних гір, "півостровів" "мисів", "заток". Це, очевидно, и послужило мотивацією для заселення цього району починаючи з кам'яного віку і впродовж наступних епох. Про це свідчать знайдені білятошарові пам'ятки, горизонти яких датуються періодами від найдавніших часів до епохи середньовіччя.

Таким чином, характерною особливістю геоекотонних ландшафтів, приурочених до уступу Подільського плато, є постійність їх заселення впродовж історичного минулого.

Прирочкова форма поселень була характерною для трипільських поселень, які, в основному, розташовувались у вигляді концентричного кола або кількох рядів на низько-

¹ епоха палеоліту співпадає з плейстоценом – ранньочетвертинним, або льодовиковим періодом

² Впродовж голоцену мали місце різночасові чергування періодів потеплінь і похолодань, які супроводжувались сухими і вологими періодами

високотерасових рівнинних місцевостях річкових долин. У основному, це були родові або племінні тривалі поселення (до 50 років), що налічували від 10 до 100 жителів та господарських будівель. Доволі великі за розмірами залишки землеробських поселень трипільської культури знайдені в долинах рік Золота Липа (біля м. Перемишлян), Гнила Липа (поблизу с. Бовшів), Коропець (села Коропець і Велеснів) та ін. Ефективність розвитку землеробства та скотарства у трипільських племен посприяли зростанню чисельності населення та їх розселенню по всій території тісостепу. Отже, для енеоліту характерна більш складна система поселень, аніж для неоліту: зростає величина поселень, щільність забудови, тривалість осілості. Водночас, зростання кількості населення збільшує ймовірність зіткнень між общинами. Про те, що війна стає важливою стороною суспільства, свідчать не лише укріплені поселення (поблизу Львова, неподалік Грибовичів, Лисиничів, у Винниках), але й поява різноманітного озброєння.

У епоху міді та бронзи (III-II тис. до н.е.), як засвідчують дані археологічних знахідок, відносно щільно було заселене Подністрів'я, зокрема – прирічкові ландшафти Галицької улоговини (кам'яні знаряддя праці, посуд виявлено в околицях міста Галича, поблизу с. Бовшів¹, кургани – неподалік сс Колокодин, Тенетники). Вчені схиляються до думки про те, що саме ці землеробсько-тваринницькі племена, які заселяли практично всю тісостепову зону впродовж II – та початку I ст. до н.е. утворили праслов'янське ядро Горбогірно-лісові райони залишаються практично не заселеними (кургани цього часу знайдено лише поблизу сс Івацівка, Дусанів, Стратин, Волиця).

Наприкінці останніх століть до н.е. і впродовж першого тисячоліття нашої ери територія ЗПГ заселялася представниками різних культур (черняхівської, липицької, ппєворської, гальштатської та ін.), про що свідчать залишки побуту, господарського укладу, тощо [1]. В епоху заліза (X ст. до н.е. – II-V ст. н.е.) відбувається чи не найінтенсивніше заселення ЗПГ. Цікавим є те, що поселення цього часу тяжіють до перехідної смуги Рогатинських передгорбогірних ландшафтів (поселення племен липицької культури (с. Верхня Липиця – 60 поховань), могильники в околицях сс Приозерне, Вербилівці, Верхня Липиця – культура карпатських курганів), та перехідної смуги вздовж підніжжя Подільського уступу (сс Звенигород, Гончарі, Магодів, Вороняки, Княже та ін.). Характерною рисою цього періоду є й те, що для землеробства чим раз більше починають залучатися чорноземи [8]. Останнє відноситься, насамперед, до черняхівської культури.

Отже, в історичному плані ЗПГ було своєрідною, унікальною контактною зоною, місцем, де пересікалися шляхи різних етнічних груп і народів, які просувались зі сходу, заходу, півночі і півдня впродовж багатьох тисячоліть. Про це свідчать виявлені залишки пам'яток різних матеріальних культур найвіддаленіших в просторі і часі.

Укріплені поселення-городища з'являються кількома століттями пізніше. Особливістю їх топоприв'язки є те, що вони зводились не лише на важкодоступних високих мисах, але й на підвищених місцях рівнин і виконували крім захисної функції ще й функцію адмінцентрів племен, слугували осередками ремесел і торгівлі. Поруч з городищами розташовувались поселення-осади, які утворювали системну групову забудову. Переважна більшість слов'янського населення, як і раніше, проживала на відкритих поселеннях у подібних географічних умовах.

Роль природного середовища дещо слабшає у перших століттях нашої ери, і особливо пізніх. Це пояснюється, на думку деяких вчених, зростанням швидкими темпами виробничих сил, а відтак – навиків і знань людини про навколишнє середовище [4].

У епоху Давньої Русі (IX-XII ст.) значно зростає інтенсивність заселення території ЗПГ. При цьому вирисовуються певні просторові вектори колонізації краю, що обумовлено рядом факторів, у першу чергу суспільно-політичних. Попри значний вплив останніх на просторове

¹ Поблизу с. Бовшів знайдено залишки кельтського поселення, які дають підстави припускати про перебування кельтсько-галльських племен не лише на території Прикарпаття, але й на ЗПГ. Цю думку підтверджують мовознавці, які пов'язують з кельтським ряд топонімів Прикарпаття, в тому числі, за однією з версій, і назву і адміністративної одиниці племені – "галти" [8].

розташування поселень в цей час, роль геоекотонних ландшафтів не втрачає своєї ваги в цьому процесі "Поля тяжіння" до таких смуг добре простежуються на фоні падіння щільності поселень із віддаленістю від них. Укріплені поселення-городища закладались, як правило, на добре захищених природних ділянках – найчастіше у долинах річок (Стільське¹, Урмань, Монастирська, Королець), та вздовж Подільського уступу (Львів, Звенигород, Підгородище, Гологори) і укріплювались оборонними дерев'яними стінами, частоколами, земляними валами й ровами. Інші поселення, також, у більшій мірі, зберігають свою геоекотонну (прирічкову та контактну) приуроченість з характерним груповим (по 5-8 поселень, інколи й більше, досить близько одне від одного) розташуванням. Типове одиначне поселення закладається на вододілах, або привододільних місцевостях (напр. у с. Вороняки), відносно віддалених від річкових артерій.

Таким чином підсумовуючи наведені дані про заселення ЗПГ вздовж історичного минулого, можна простежити загальні тенденції цього процесу і виявити певні закономірності в просторі і часі. Аналіз археологічних даних, літературних джерел свідчить про те, що в історії розвитку людства в цілому, і досліджуваної території зокрема, процеси розселення на початкових етапах були чітко детерміновані природними чинниками. Судячи із розміщення стоянок кам'яного віку, курганів, могильників та поселень пізніших епох, перевагу при заселенні люди різних культур віддавали геоекотонним ландшафтам. Загалом, у просторово-часовому вимірі заселення ЗПГ, чітко простежуються дві першо-поселенські смуги, які відповідають напрямкам простягання Подільського уступу (північна смуга), та головної водної артерії р. Дністра (південна смуга). Це дозволяє припускати, що колонізація краю здійснювалась з півночі і півдня (головно з південного сходу). Слід зазначити, також, що періодом поштовхом до заселення й освоєння нових територій були стихійні лиха, епідемії, нестабільність господарства та інші причини, які змушували людей покидати місця своєї локалізації й зумовлювали необхідність пошуку ними кращих земель задля виживання.

Уже з кінця першого тисячоліття н.с. виникають перші слов'янські поселення, які відомі дотепер у місцях їх первісної геоекотонної (прирічкової та контактної) локалізації. Елементи таких форм поселень чітко простежуються ще й тепер хоча й зазнали значних трансформацій вздовж історичного минулого. Незважаючи на це, у сучасній мережі населених пунктів, згідно І. І. Швєбса, простежується їх добра кореляційна відповідність природним системам ГАС, особливо ГАС регіонального рівня, із підпорядкованими їм геоекотонними зонами (ГАЗ) [16].

Вплив природних умов на розселення пізніших епох проявляється опосередковано, оскільки в цей час починають відігравати суттєву роль суспільно-економічні та політичні чинники.

Історико-ландшафтний аналіз процесу заселення ЗПГ свідчить про те, що природні умови на різних етапах розвитку суспільства, в залежності від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, в різній мірі впливали на процеси заселення, розміщення й формування різних типів поселень у просторі та їх тривалість у часі. Результати досліджень дозволяють стверджувати й те, що поселення в окресленому регіоні, здебільшого закладались у геоекотонних місцевостях – місцях просторового поєднання різних ландшафтів. Причому, чим контрастнішими були природні умови контактуючих ландшафтів, тим більша кількість поселень виникала в смугі їх контакту. А це, в свою чергу, зумовлювало асиметричне заселення й освоєння суміжних просторів.

¹ Як вчені схилились до думки про те, що дане давньоруське городище (X-XI ст.), було стоянкою племені білих хорватів.

Література:

1. Археологія Української РСР. (за ред. С.М.Бібікова). У 3-х т - К.: Наук думка, 1971-1975
2. Берг Л.С. Ландшафтно-географические зоны СССР. Ч 1 -М-Л Географиз, 1931, - 401с
3. Будыко М.И. Экологические факторы происхождения человека // Изв АН СССР Сер геогр, 1986. - №3. - С.28-41.
4. Воропай И.И., Куница М.Н. Селищные геосистемы физико-географических районов Подоллия. - Черновцы. Изд-во ЧГУ, 1982 - С 22
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли - Л.. Гидрометеоиздат, 1990. - С. 28-29
6. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України Вінниця, Арбат, 1998 - 292 с
7. Жекулин В.С. Историческая география. Предмет и методы. - Л., 1982. - С. 54.
8. Історія України.(Кер авт. кол Ю Зайцев). - Львів: Світ. 1996. - С.42.
9. Мечников Л.І. Цивілізація і великі історичні річки: Географічна теорія прогреса і соціального розвитку -М: Голос труда, 1924 - 155с
10. Мильков Ф.Н. Мсгатины наземных ландшафтов и их содержание. //Изв РАИ Сер геогр 1993. №1 - С 13.
11. Мильков Ф.Н. Общее земледование. М.: Высш шк., 1990. - С.172
12. Одум Ю. Основы экологии - М: Мир, 1975 - С.151
13. Осадча Н.Г. Роль ландшафту в житті етносу // Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя - К 1999 - С 157
14. Чижикова Л.Н. Сельские поселения и жилище // Народы европейской части СССР -М 1964. - С 285
15. Шаблій О. Академік Степан Рудницький Львів – Мюнхен. Вид-во ЛНУ, 1993 - 223 с.
16. Швейбс Г.И. Введение в экологию Кн 1 Экоземледование Одесса. 2000 - С. 113-171.

Summary:

Petro Demjanjuk HISTORICALY-LANDSCAPE ANALYSIS INFLUENCE NATURAL, PERSUASION ON THE SETTLING WESTERN-PODILLYA HILLS FROM SINCE OLDEN DAYS UP TO THE MIDDLE AGES.

Look at peculiarity settling Western-Podillya hills at space-times measuring and fix locate and role geocotones locality in this process